

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 2 1989

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Museiråd Torkel Eriksson, Helsingborg,
redaktör

Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund

Docent Sten Skansjö, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Birgitta Odén: Miljön som historia	1
Gunilla Fors: Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö. II	13
Gösta Johannesson: Salut och flaggning vid Öresund	25
<i>Aktuellt om antikvariskt:</i>	
Eskil Mårtensson: Skånska jordbruksbyar – ett hotat kulturarv	29

Miljön som historia

Av Birgitta Odén

Artikeln är ett föredrag hållet dels vid Kulturrådets museikonferens i Örebro 30 november 1988, dels vid årsmötet med De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening 16 april 1989.

Den svenska kulturminnesvården har som ni alla vet en lång och ärorik historia. I den svenska stormaktstidens nationella självhävdelse föddes den lagstiftning till skydd för historiska minnesmärken, som i princip bildar basen för dagens lagstiftning på området. Tanken var att fädernas bedrifter, det ärorika historiska förflutna, skulle bevaras för kommande generationer. *Kulturen* – spåren av människans handlingar – fick en historia som skulle skyddas av lag.

Vid sekelskiftet 1900 – också det en epok av stark nationell självhävdelse – fick vi en ny sorts historia. Naturens historia blev viktig att bevara för kommande generationer. Den tidigaste naturskyddsrörelsen var museal till sin ideologi och lånade också argument från den ärevördiga kulturminnesvården. *Naturen* som historia blev värd att bevara.

Kulturminnenas vård och naturminnenas vård – museerna och nationalparkerna – utvecklades parallellt men sällan samordnat. Den djupa klyftan mellan naturvetenskaperna och kulturvetenskaperna, som C. P. Snow identifierat 1959 i sin uppmärksammade essay *The Two Cultures*, manifesterade sig också i den tydliga sektorsgränsen mellan naturminnesvård och kulturminnesvård – skilda departement, skilda museiorganisationer, skilda forskare som handläggare.

Men vid 1986/87 års riksdag började något hända. Kulturministern anmälde, att han avsåg tillsätta en beredningsgrupp för att utveckla och bredda bevarandepolitiken. Gruppen som tillsattes bestod av museifolk både från de kulturhistoriska och de naturhistoriska museerna med riksantikvarien Margareta Biörnstad som drivande kraft. Beredningsgruppens promemoria var färdig 1988. I promemorian *Centralmuseerna och kulturmiljövården* har man infört ett helt nytt begrepp – *kulturmiljövård*. Förändringen tillskrivs en ny syn på den museala verksamheten som uppstått genom att man anlägger ett ekologiskt perspektiv på den historiska förändringen. *Miljön har fått en historia* – annorlunda än kulturminnesvården och naturminnesvården. Museernas uppgift skulle vidgas till att ge ett historiskt och kulturanalytiskt perspektiv på samhällsförändringen. Arbetets organisation, teknikens nivå, boendet och överlevnadens villkor skulle presenteras och ge ett djupperspektiv till vår egen tids problem. Det är konturerna till en sådan miljöhistoria, som är temat för mitt föredrag.

Kulturministerns proposition 104 till 1987/88 års riksdag lutade sig mot utredningen men tog ännu ett kliv mot en integrering av kulturminnesvård och naturminnesvård. Naturens fövandling till kulturlandskap skulle stå centralt i kultur-

miljövårdens arbete. Den nya lagen om kulturminnen skulle få samma status som naturresurslagen och plan- och bygglagen och ha samma målsättning: kulturmiljövård.

Men propositionen har också ett annat budskap. Plikten att vårda kulturmiljön gäller inte bara myndigheter och politiker. Plikten gäller alla människor. Kulturmiljövården har blivit en demokratisk skyldighet, inte bara en rättighet. Kulturministern underlät inte att understryka att för att rätt värdera kulturmiljön och kunna identifiera hoten mot kulturmiljön krävdes kunskaper.

Vid kulturutskottets behandling av propositionen blev den sista punkten kraftigt accentuerad. Ny kunskap måste genomsyra samhället. Genom skolan, genom folkutbildningen, genom hembygdsföreningar och genom lokala miljögrupper skulle det lokala engagemanget väckas och hållas levande. Landsantikvarierna hade i ett remissvar föreslagit att läns museerna skulle få nya och vidgade arbetsuppgifter. Detta bifölls av kulturutskottet. Läns museerna och länsstyrelserna skulle samverka för att fullfölja programmet att integrera naturvård och kulturvård. Utskottet ger detta överbyggande mellan de två kulturerna en högst konkret definition: det är inte bara utbildningsdepartementet som behöver göra insatser för kulturmiljövården utan också jordbruksdepartementet, miljö- och energidepartementet och kommunikationsdepartementet.

Kulturrådet – ansvarigt för museerna i landet – startade omgående ett projekt med namnet *Ekologisk Kunskapsspridning* och samlade seminarier i olika delar av landet för att sprida de nya idéerna bland museifolk och för att ta vara på uppslag från fältet. Hur skall man egent-

ligen kunna levandegöra miljöns historia i ett tidsperspektiv, som överbryggar skillnaden mellan vår traditionella historiesyn, som gärna presenterar välfärdsstatens framväxt, och våra framtidsföreställningar, helt förankrade i teknikfixering och science fiction?

Låt mig försöka ge ett svar på den utmanande frågan genom att peka på vad som finns av *otraditionell* historiesyn, användbar för att bygga upp ny kunskap om miljöns historia, möjlig att förmedla i läns museernas traditionella arbetsformer: utställningar, kollage, bildspel, ekomuseer. Men låt mig också – för att undvika missförstånd – säga att jag *inte* avser att teckna miljövårdens politiska historia i vårt land. Det är en uppgift för framtidens forskning, förtjänstfullt inledd av statsvetaren Lennart J. Lundqvist.

1.

Det finns då anledning att först diskutera själva *begreppet* miljö i ett historiskt perspektiv.

Miljö är ett ganska ungt begrepp i vårt offentliga samtal. Först på 1960-talet började det dyka upp i utredningar och i diskussioner på riksdagen. Tidigare talade man om natur.

Övergången från *natur* till *miljö* är inte bara en språklig glidning. Det är också en begreppslik glidning, som markerar en förskjutning i vår syn på relationen människa–miljö. Låt mig ge en kort översikt över denna historiska förändringsprocess.

Under tiden fram till mitten av 1800-talet möttes naturen och samhället inom jordbrukskulturens ram. Sedvanerätt och lagstiftning inom ramen för jordbruk, skogsbruk och vattenresursutnyttjande reglerade relationen. Ekonomin var en subsistensekonomi med marginella inslag

av marknadsekonomi. Konflikterna mellan natur och samhälle uppstod genom en överexploatering av jord och skog, när befolkningstrycket ökade. Balansen mellan natur och samhälle var skör och upprätthölls endast genom att naturen ibland slog tillbaka mot människorna – genom hungersnöd, epidemier och spädbarnsdöd.

När konfrontationen mellan naturen och industrins exploatering av naturresurser blev mera akut under 1800-talets senare del – då vi blev helt crövrade av marknadsekonomin – formulerades problemen främst av naturvetenskapliga forskare och naturgeografer. Désirée Haraldsson har i avhandlingen *Skydda vår natur* visat, att den ideologi som styrde banérförarna för den spirande naturvårdsrörelsen kan karakteriseras som "preservation" – med en term hämtad från den livliga debatten i USA vid sekelskiftet. Forskarna ville bevara naturen som ett museum eller ett arkiv. Den människoskapade miljön var ointressant. Det var vid den här tiden ekologi – den tyske zoologen Ernst Haeckels term – definierades rent biologiskt. Arter skulle inte få utrotas. Vildmarken skulle skyddas. Landskapstyper skulle bevaras. Det unika var viktigare än det vanliga. Och viktigast av allt – den nationellt svenska naturen skulle bevaras. Naturminnesvården utformades enligt modellen från vår götiska kulturminnesvård.

Lösningen av problem som formulerades i sådana termer var – ganska självfallet – inrättandet av naturminnesmärken och naturskyddsområden. Vi fick fredade områden: Gotska Sandön, Ängsön, Måklappen. Och så småningom också de stora naturparkerna i den svenska fjällvärlden – ägda av kronan och därför lätta och billiga att fridlysa – Stora Sjöfallet,

Abiskodalen, Soursa. Områdena skulle bevaras för att forskarna i framtiden skulle ha studieobjekt, som var ofördärvade och orörda. Turister tilläts, ja, de var t.o.m. önskvärda för att hålla naturkärleken vid liv. Men det hör till saken att turisterna var få och kom ur det högre borgerskapet.

Vad de naturvetenskapliga forskarna främst missade i sin problemformulering och i den problemlösning som de föreslog riksdagen – och också fick accepterat av lagstiftarna 1909 – det var att även det s.k. naturlandskapet var ett resultat av mänsklig påverkan. Denna miss fick den kuriösa effekten att de bevarade landskapstyperna redan efter några decennier förlorat det utseende som en gång gjort dem unika och värda att bevara. Ängsön var förstörd redan 1922. Dalby Hages misär blev uppenbar några decennier efter fridlysningen 1918.

Ny kunskap förändrade synen på landskapet. Geografen Gunnar Andersson ifrågasatte om lövängen verkligen *var* en naturlig biotop – och sårade därmed svårt naturvårdsrörelsens ledare Rutger Sernander. Kulturgeograferna började från och med Helge Nelsons banbrytande avhandling om bergslagsbygden 1918 mera systematiskt studera människans inflytande på naturen – en forskningstradition utvecklades som jag får anledning att återkomma till. Denna växande insikt om det människoskapande naturlandskapet fick sitt mest magnifika uttryck i den internationella publikationen *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, utgivningen som en symposierapport från Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research 1956.

I Sverige hade den första vågen av politiskt intresse för naturen ebbat ut under intryck av 1920-talets nya, sociala pro-

blem. Naturens politiska historia under 1930- och 1940-talen är en tyst historia. Eller kanske hellre några få ropandes röst. Men efter andra världskrigets slut skulle socialdemokratin förverkliga sin skördetid. Därmed skulle också fritiden erövrats för det arbetande folket. Arbetstiden minskade. Semestertiden hade lagfästs 1938 och utvidgades successivt. Och de svenska arbetarna, som ofta ännu hade sina föräldrar och farföräldrar kvar på landsbygden, kunde återvända till barndomens bärskogar, fiskesjöar och jaktmarker. Fritiden och den natur som skulle göra fritiden meningsfull och stärkande blev plötsligt ett första-rangens ämne i svensk politik. De växande tätorternas behov av rekreationsområde uppmärksammades. Och 1950 lades en proposition om öppenhet för stränderna – den s.k. strandlagen. Jag vill se detta som en ny fas: politiseringen av naturen. Den skulle nu bevaras som rekreations-områden för de många, inte först och främst som forskningsområde för de få. Bakom fritidssatsningarna stod bl.a. socialministern Gustav Möller – naturskyddsintresset kopplades hos honom med ett socialt intresse och han var hett engagerad i kampen mot högern om strandlagen.

Det är också intressant att notera att flera av debattämnena i »den glömda miljödebatten» – uttrycket har jag lånat från miljöjournalisten Bo Rosén – under 1950-talet just gällde sådana värden, som den sociala naturvården prioriterade: hoten mot de strömmande vattnen för fritidsfiskarna, de skövlade grusåsarna för söndagsvandrarerna och de farliga biociderna i skogarna för orienterare och bärplockare. Ja, t.o.m. den berömda kvicksilvergäddan vädjade mera till semesterfirare i lantlig idyll med spinnspö

och ryssja än till det unika och nationella. Risken att man skulle bli sjuk av sin sommarfångst i hemmavattnen spred miljömedvetandet i vida kretsar.

Under 1960-talet sammansmälte på ett intressant sätt den naturvetenskapligt-nationella synen med den samhällsvetenskapligt-sociala. Till detta lades också ett internationellt perspektiv – naturproblemens globala karaktär började anas. *Naturen och samhället* kallade man en utredning 1962, där begreppet miljö ännu är oprecist. I bilagan till 1964 års naturresursutredning *Miljövårdsforskning* har begreppet fortfarande ett mera traditionellt naturvetenskapligt innehåll, men 1968 kunde den socialdemokratiska partistyrelsen skicka ut en debattskrift till partidagen, som bar namnet *Miljövård*. Naturvården hade ömsat skinn och blivit miljövård.

Bo Rosén, som också gjorde iakttagelsen att begreppet miljö fick sitt innehåll först under 1960-talet, menar att det nya begreppet miljövård var vidare och mera omfattande än begreppet naturvård. Han har också påvisat att när det nya statliga verket för naturens skydd skulle döpas, så ville hälften av remissinstanserna att det skulle kallas naturvårdsverket, medan den andra hälften föredrog miljö-vårdsverket. Titeln Naturvårdsverket segrade, därför att jordbruksministern föredrog ett begränsat arbetsområde.

Vad innebär då vidgningen till begreppet miljö? Rosén berör inte den frågan. Men en närmare genomgång av 1968 års miljömanifest ger vissa ledtrådar. Bakom manifestet stod bl.a. Hans Palmstierna. Få hade som han insett problemens globala natur och deras räckvidd långt in i framtiden. Det var inte längre tillräckligt med ett nationellt och naturvetenskapligt perspektiv. Naturen skulle inte heller be-

varas enbart för det rörliga friluftslivet. Palmstierna insåg att de globala framtidsproblemen gällde oss alla och våra barn och våra barnbarn och att det gällde vår livsstil och våra politiska lösningar. I boken *Plundring, svält, förgiftning* året innan utvecklade och underbyggde han de teser han förgäves försökte sälja till sina socialdemokratiska partivänner: miljön som ett globalt politiskt problem.

I den andan fick också Lunds universitet sitt *Miljövårdsprogram* 1972 i samverkan mellan två yngre lundaforskare och Hans Palmstierna – i klart medvetande om att miljö är något mer än ekologi eller natur. Det är en mång- eller tvärvetenskaplig uppgift att lösa på tvärs över disciplingränserna.

Arkitekten Hans-Ancker Holst med stor internationell erfarenhet av den tidens miljöproblem gav 1969 ut en debattbok – *Rädda miljön* – där det nya och vidare miljöbegreppet fick konkret innehåll och vidgades med ett socialt innehåll. Han pekar på att miljö både gäller den inre och den yttre miljön, att det både gäller den naturliga miljön och den syntetiska, den helt människoutformade miljön. Senare har också arbetsmiljön blivit en viktig del av miljöbegreppet.

När vi idag talar om kulturmiljövård är modellen den omvända mot 1909 – naturmiljövården är förebilden. Det är inte heller ovanligt att man talar om kulturmiljö och andlig miljö och därmed vidgar begreppet miljö långt utanför naturens ramar. Humanekologi dyker nu upp som ett nytt forskningsområde – den planerande, handlande människan i sin ekologiska biotop. Typiskt för detta nya miljöbegrepp som vuxit fram är att människan står i centrum – människans hälsa, människans psykiska välbefinnande, människans ansvar och människans rättigheter

är utgångspunkten. Miljöbegreppet är i själva verket antropocentriskt i motsats till naturbegreppet som är biologiskt-ekologiskt.

Först i dessa yttersta dagar, då vi börjat inse att kanske människosläktets överlevnad står på spel, kan man höra nya tongångar av genuin respekt för naturen – för växter, för djurarter, för själva reproduktionen av livet. Det innebär en återkoppling till den biologiskt-ekologiska natursyn som präglade sekelskiftet men nu med en biton av domedagsprofetia. Vi har fått ett »Greenpeace», där naturen står i centrum och inte människan. Bakgrunden till detta är självfallet dels kärn-energiteknologin, dels de växande insikterna om hoten mot ozonlagret och klimabalansen. Men kanske först och främst oron för »arternas undergång», så dramatiskt illustrerad i de döende sälarna och sälhonorna med igenväxt livmoder.

Vilka slutsatser kan vi då dra av dessa historiska förskjutningar i de begrepp som är kopplade till miljön? Först och främst vittnar de väldigt om att vår problembild, när det gäller miljön, skiftar – och skiftar snabbt. Det är inte säkert att vår problembild idag blir den som morgondagens människor behöver för att hantera sin livssituation. Denna insikt om den historiskt och socialt bestämda definitionen av miljön är en insikt som vi historiker borde förmedla till unga människor och till deras föräldrar och lärare. Miljöbegreppet är inte värdeneutralt. Det kräver ett ställningstagande. Jag tror att den insikten kan förmedlas just genom att ge ett historiskt perspektiv på miljön.

2.

Vilka kunskapstraditioner kan man då ösa ur för att åskådliggöra dessa fyra faser i miljövårdens historia? Hur kan man

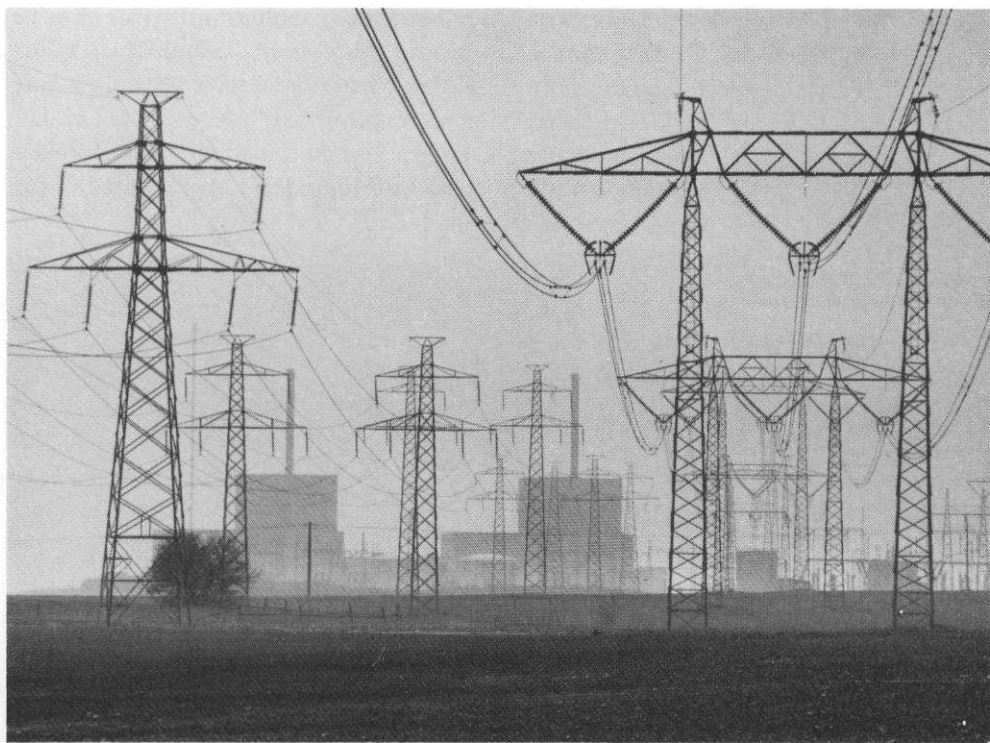
Behovet av energi för uppvärmning ledde till stark efterfrågan på torv från de nordskånska torvmossarna. Bränttorven torkades på träställningar. Foto: Sven Halling.

fånga in miljön ur ett historiskt perspektiv? Vilken forskning finns som kan föras ut över museer och skolor?

Den biologiskt-geografiska traditionen som vill bevara naturen som ett självändamål och förstå förändringarna genom att studera människans aktiviteter i naturmiljön har livskraftiga och produktiva företrädare vid våra universitet, där det tvärvetenskapliga samarbetet nu verkligen börjat avsätta resultat. Jag tänker på Lule-älvdalsprojektet i Umeå, på den kulturgeografiska forskningen i David Hannerbergs efterföljd i Stockholm och på Ystadsprojektet i Lund. En bok i denna tradition som jag särskilt vill rekommendera är växtekologen Urban Emmanuelssons och hans medarbetares arbete *Det skånska kulturlandskapet*, där

landskapet förändringar ses som ett uttryck för förändrade mänskliga strategier – somliga lyckade, andra misslyckade – genom århundraden. Dessa förändringsprocesser är fundamentala och måste förstås som ett samspel mellan människa och miljö, där tekniknivån och produktionssystemet är avgörandet för markens förmåga att livnära en växande befolkning. Detta vill jag kalla miljöns kulturgeografiska historia.

Det socialt breddade, politiskt förankrade intresset för naturen som en rekreationsresurs har ägnats mindre samlad uppmärksamhet som forskningsobjekt. Men spridda bidrag finns inte minst när det gäller bebyggelsen. Konstvetaren AnnKatrin Pihl Atmers prisbelönta avhandling *Sommarnöjet i skärgården* är en

Det enormt stegrade energibehovet under efterkrigstiden ledde till kontroversiella ekonomiska och politiska beslut om anläggning av kärnkraftverk. Här skimtar det omstridda Barsebäcksverket bakom ledningsnätet för 400 kilovolt. Foto: Olle Nordell.

guldgruva, när det gäller att skildra den första fasen i naturens exploatering för fritidsrekreation – elitens. Vanligt folks naturutnyttjande åskådliggörs i spridda sammanhang – t.ex. i historikern Torgny Börjesons beskrivning av svårigheten att hålla fackföreningsmöten på sommarsöndagarna, eftersom arbetarna då var på landet. I etnologen Åke Dauns *Upp till kamp i Båtskärsnäs*, där naturens nöjen ger befolkningen en känsla av gemenskap, och i etnologen Orvar Löfgrens skildring av den vanliga moderna människans natursvärmeri. En liknande ambition att förklara naturen som socialt fenomen har juristen Ella Ödman och hennes medarbetare haft i boken *Vildmarken och välfärden*, där naturens erövring ses

i ett mycket fruktbart rättssociologiskt konfliktperspektiv. Detta vill jag kalla miljöns antropologiska historia.

Miljön i sin vidaste form – miljön som ett politiskt problem – har också blivit föremål för forskning, användbar att belysa konflikter i samhället som uppstår när många skall dela på en knapp resurs och när teknisk förändring skapar immissionsproblem i en exponentiellt växande kurva.

Tillåt mig att något stanna vid miljöns politiska historia, eftersom det är ett område som jag speciellt intresserat mig för och där de forskningsresultat som hittills nåtts är mindre väl kända.

Redan 1859 framlade vårt utmärkta Sundhetskollegium ett betänkande, där

I landskapet återfinns ofta rester av olika generationers specifika ingrepp. Här framträder dels Råå vallar, som ingick i 1710-talets försvarsanläggningar kring Skånes kuster, dels två petrokemiska anläggningar från vår egen tid (Kemira och Rexolin). Vad bilden *inte* förmedlar är luftföroreningars inverkan på växtligheten och spillvattnets inverkan på Sundets fiskreproduktion. Foto John S. Webb 1990.

man förordade att industrier, som kunde förväntas få nedsmutsande effekter på den omgivande miljön och människor som bodde där, skulle begära koncession för att få etableras. Som skäl till detta anförde man utländska exempel, inte svensk verklighet, och förslaget ledde inte till någon åtgärd.

När vi fick vår första hälsovårdsstadga 1874 vidgick man öppet att vissa industrier skapade miljömässiga problem genom utsläpp och dålig lukt. Men man krävde inte koncessionsförfarande. I stället hänvisade man till hälsovårdsnämnderna, som i varje särskilt fall skulle underrättas om verksamheten.

Ute i Europa, där industrialiseringen gått snabbare än i Sverige och där fabriker och bostadsområden låg tätare, var problemen större. Ett exempel är Belgien. En studie, som gjorts av den bel-

giske forskaren Willy Verdrengh vid vår institution, visar att tidiga försök i Europa att genom lagstiftning hindra industriella föroreningar urholkades av hänsyn till industrins intressen. Det fanns en väl utvecklad lagstiftning till skydd för människor och deras egendom, men när miljömålen kom till domstolarna, dömde man sällan mot industrierna. Behovet av arbetsplatser och försörjning vägde tyngre i kommunernas bedömning än nedsmutsningen av omgivningen. Under senare 1800-talet tävlade västvärldens växande industrinationer om att vara först, bäst och störst. Utsläppen bedömdes som ett pris att betala för tillväxten och ingen lagstiftning fick hämma produktionen.

Liknande slutsatser nådde historikern Lars Lundgren i sin avhandling om vattenföroreningsfrågan vid sekelskiftet. Han kan visa att kunskapen om den

ökande vattenföroreningen fanns redan i slutet av 1800-talet. Men andra prioriteringar gjordes: avloppssystemet och folkhälsan var viktigare. Man förlitade sig på självrening – vilket var en kunskapsbrist. Ett annat bidrag har kommit från Umeå. Sverker Sörlin har nyligen i sin avhandling *Framtidslandet* visat, hur man från olika intressenter ställde stora förhoppningar till det ekonomiska utnyttjande av de norrländska naturresurserna.

I den tidiga politiska miljöhistorien kan man således blottlägga konkurrensen om naturen och man kan iakttaga, vilka som är vinnare och förlorare i kampen om miljön. I dag har den frågan växt till ett gigantiskt och långtifrån lättolkat politiskt problem. Detta vill jag kalla miljöns politiska historia.

Till slut – undergångsperspektivet i vår miljösyn – det är en fråga som främst intresserat filosofer och djupt oroade debattörer. Det torde vara rimligt att först och främst nämna Georg Henrik von Wrights namn. Hans bok *Vetenskapen och Förnuftet* 1986 vållade livlig debatt, främst genom hans pessimistiska konstaterande av att människan kanske är på väg att utrota sig själv. Och Rolf Edberg avslutar sin diskussion med den ryske genetikern Alexej Jablovskij med orden: »Vi har inlett en omvänd skapelse som på nytt kan göra jorden öde och tom. Om livet skall få en fortsatt chans måste vi stoppa vårt verk före den sjunde dagen. Söndag är det för sent.» Historia är här det långa tidsperspektivet, den sociala temporaliseringen i förr, nu och i framtiden.

3.

Vad kan då läns museerna göra för att förmedla insikter om miljöns förändringsprocesser under människans skiftande

strategier? Jag är historiker och inte museiman, och då är det farligt att komma med pekpinna. Men med risk att vara påflugen skulle jag ändå vilja framföra några önskemål utifrån de synpunkter jag här pläderat för.

För det första skulle jag önska mig att läns museerna initierade lokalt forskningsarbete kring *regionens naturhistoria* – alltför mycket är ännu okänt om hur människor i gången tid sökte upprätthålla en balans mellan mänskliga behov att utnyttja naturen maximalt och nödvändigheten att bevara naturens reproduktionsförmåga. Vi behöver ett antropologiskt och ekologiskt grepp på vår egen kultur – så som umeåhistorikern Lennart Lundmark gjort i sin studie av samekulturens förändringar. Hur upprätthöll man åkerns näringsstatus? Hur skyddade man genom sedvanerätt och social kontroll produktionen av fisk och fågel? Hur fördelade man resurserna på allmänningsskogen föröddes? Hur motverkade man jorderosion? Svaren på de frågorna finns ännu inte men är forskningsbara. Källorna finns i Vetenskapsakademiens lärda avhandlingar, i hushållningssällskapens råd, i lokala byordningar, i muntlig tradition. Det är viktigt att den forskningen slår vakt om den lokala traditionen och variationen – att det skapas ett regionalt forskningssamarbete mellan högskolorna och museerna kring en balanserad hushållningsförutsättningar. Men också kring de ekologiska krisfenomenen. Ett exempel: under slutet av 1700-talet hamnade Skåne i en svår ekologisk kris genom överexploatering av jorden, försämrade skördar, minskad djurhållning och för litet gödsel för de utpinade åkrarna. Den onda cirkeln kunde endast brytas genom en hård markpolitik och genom nya bruknings-

Böndernas behov av stängsel mellan olika produktionsområden löstes i skogrika trakter genom gårdsgårdar av klent virke. Foto: Mårten Sjöbeck 1935.

metoder och ny vetenskaplig kunskap. Samma onda cirkel upplever många uländer idag, när befolkningstrycket pressar naturresurserna över deras bärkraft.

För det andra skulle jag önska mig att läns museerna sökte i länets historia efter *katastroferna*, när människorna manipulerade naturen utöver vad den tålde. Professor Erik Lönnroth är just nu sysselsatt med ett studium av den katastrof som uppstod då Ragundasjöns dammar manipulerades och Döda fallet i Indalsälven uppstod. Mänsklig okunskap om geologi och mänsklig konkurrens om de fetaste laxarna gav här upphov till en naturkatastrof, som aldrig kunnat repareras – och som hotar i många utvecklingsländer än i dag. Säkert finns det andra katastrofer att utforska i skärningspunkten mellan

mänskliga stegrade behov och naturens bristande tålighet.

För det tredje skulle jag önska mig att läns museerna skulle orka med kraftprovet att koppla de lokala och regionala miljöproblemen till de globala. Jag är övertygad om att vi skapar en större handlingsberedskap bland människor om vi förmår visa *sambanden* mellan våra egna handlingar och de ekologiska följderna. Sist och slutligen är det industriländernas livsstil som bär huvudansvaret för hålet i ozonlagret och växthus-effekten genom koldioxidutsläppen. Det är allas vårt ansvar. Den s.k. Brundtlandsrapporten *Our common future* har tydligare än de flesta domedagsprofetior visat på de globala sammanhangen. Och jag tror att sådana kopplingar är möjliga att göra,

Statsmakterna var rädda för skogsbrist och krävde att gårdsgårdarna ersattes av stengården. I vår egen tid har behovet av stängsel minskat. Eftersom stengården hindrar stordrift har man börjat forsla bort 1800-talets stengården med hjälp av effektiva transportredskap. Foto: Lennart Kristensson 1990.

som åskådliggör sambanden. Vid de museologiska temadagarna i Umeå våren 1989 var rubriken, ytterst relevant, »Local and global.»

För det fjärde – men sedan är min önskelista slut – skulle jag önska mig att läns museerna kunna finna vägar att inte bara måla i svart utan också visa på handlingsalternativ. Ett sådant initiativ tog Värmlands museum nyligen med utställningen *Rena skiten*, en fyndig titel som kunde läsas på två sätt – som en dysker svartmålning eller som en uppmaning att agera. I själva verket har nyare forskning inom miljöområdet givit goda argument för lösningar, främst i den stora volymen *Sustainable development of the*

Biosphere, publicerad 1986, där även historiker medverkar.

4.

Låt mig sluta detta föredrag med ett citat från Gro Harlem Brundtlands förord till FN-rapporten *Our common future*:

»Men först och främst vänder sig vårt budskap till människorna, vars välbefinnande är det slutliga målet för all miljö- och utvecklingspolitik. Kommissionen riktar sig särskilt till de unga. Världens lärare kommer att ha en viktig roll när det gäller att rikta deras uppmärksamhet på denna rapport.

Om vi inte lyckas få fram vårt brådskande budskap till dagens föräldrar och beslutsfattare riskerar vi att undergräva våra barns grundläggande rätt till en hälsosam och berikande miljö. Om vi inte kan översätta våra

ord till ett språk som kan nå både gamla och unga sinnen och hjärtan kommer vi inte att kunna genomföra de omfattande sociala förändringar som behövs för att rätta till den nuvarande utvecklingen».

Jag har med mitt föredrag idag velat peka på att miljö *har* en historia och att den historien är ett utmärkt medel, när man vill få människor att förstå hur miljöproblem uppstått i konkurrensen om knappa resurser. Ett historiskt perspektiv borde ge kunskap både om förändringsprocesserna och om de komplexa sammanhangen bakom miljöförstörelsen. För att rätt visa detta krävs både mer forskning och bättre didaktik. Om vi skall nå målet i Bengt Göransson's ambitiösa proposition att kunskap om vår miljö's framväxt skall erövrast av alla som en demokratisk både rättighet och skyldighet, så måste skola, museer och forskning samverka i att utveckla en ny och otraditionell historiesyn med ett långt tidsperspektiv och ett globalt ansvar för vårt hem på jorden.

Referenser

- Berglund, Björn E., »The Cultural Landscape during 6000 years in South Sweden» i *The cultural landscape – past, present and future*, ed. by Birko, H. H. m fl. Cambridge 1988.
- Börjeson, Torgny, *Metall 20 – fackföreningen och människan*. Västerås 1971.
- Centralmuseerna och kulturmiljövården. (Ds 1988: 6).
- Daun, Åke, *Upp till kamp i Båtskärsnäs*. Stockholm 1969.
- Edberg, Rolf, Jablovskov, Alexi, *Söndag är för sent*. Borås 1988.
- Frängsmyr, Tore, red., *Paradiset och vildmarken: Studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm 1984.
- Gödel, Vilhelm, Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1930.
- Haraldsson, Désirée, *Skydda vår natur*. Lund 1987.
- Holst, Hans-Ancker, *Rädda miljön. En analys och ett handlingsprogram*. Stockholm 1969.
- Hubendick, Bengt, *Människoekologi*. Stockholm 1985.
- Hägerhäll, Bertil, red. *Vår gemensamma framtid*. Stockholm 1988 (Brundtlandrapporten).
- Lundgren, Lars, *Vattenförening. Debatten i Sverige 1890-1921*. Lund 1974.
- Lundmark, Lennart, *Uppbörd, utarmning, utveckling*. Lund 1982.
- Lundqvist, Lennart J., *Miljöförvaltning och politisk struktur*. Stockholm 1971.
- Löfgren, Orvar, »Känslans förvandling» i J. Frykman, O. Löfgren, *Den kultiverade människan*. Lund 1979.
- Naturen och samhället*. (Sou 1962: 36).
- Naturresurser utnyttjande och hävd*. (SOU 1983: 56).
- Odén, Birgitta, »Naturen som politiskt problem» i *En ren framtid. Vårt ansvar för miljön*. Liber 1988.
- Pihl Atmer, Ann Katrin, *Sommarnöjet i skärgården*. Stockholm 1987.
- Riksdagstrycket*: Prop. 1986/87: 97.
- Prop. 1987/88: 104.
- Kulturutskottet 1987/88: 21.
- Rosén, Bo, *Den glömda miljödebatten*. Stockholm 1987.
- Rosén, Bengt, *Ekologin och läns museerna*. Stockholm 1988.
- Svedinger, Björn, *Stadens tekniska infrastruktur. En kunskapsöversikt*. Stockholm 1989.
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet*. Stockholm 1988.
- Thomas, William L., ed. *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. Chicago 1956.
- Palmstierna, Hans, *Plundring, svält, förgiftning*. Stockholm 1967.
- Verdrengh, Willy, *Luftföreningar i Belgien*. Otryckt lic. avhandling. Historiska institutionen, Lunds universitet.
- Wright, Georg Henrik von, *Vetenskapen och förnuftet*. Borgå 1987.
- Åkerman, Sune, »Det svåra tricket. Tvärvetenskap i belysning av Luleälvdalsprojektets teori och praktik» i *Arkivet, historien, rörelsen*. Skara 1987.
- Ödman, Ella, m.fl. *Vildmarken och välfärden*. Stockholm 1982.

Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö. II

Av Gunilla Fors

Den i föregående nummer av Ale påbörjade redogörelsen för boktryckarkonstens genombrott i 1500-talets Skåne avslutas här med en presentation av malmöboktryckaren Christiern Pedersen.

5. Christiern Pedersen – och Skånes andra boktryckeri

Malmös – och Skånes – andra boktryckeri grundades, som tidigare nämnts, 1532 av Christiern Pedersen. Liksom Oluf Ulricksson var han från början präst, men det är nog den enda likhet man kan finna dem emellan. Christiern Pedersen var en lärdd, vittberest och berömd man när han kom till Malmö. Som författare, bearbetare, översättare och utgivare intar han en framträdande plats i den danska litteraturens historia, dels p.g.a. sin språkliga förmåga, dels p.g.a. sin enorma produktivitet. C. J. Brandt har sagt »at han var den første Skribent paa vort Modersmaal af nogen Betydenhed»⁴⁶. Christiern Pedersen lanserade ett nytt danskt skriftspråk som närmade sig det muntliga talet och därigenom blev lättare att läsa för gemene man. Hans arbeten rörde sig inom många områden, främst teologi men också historia, pedagogik och medicin. I allt präglades de av hans önskan att skriva för folket, att upplysa och hjälpa de svaga i samhället.

Christiern Pedersens liv före bosättningen i Malmö förtjänar en kort rekapitulation. Han föddes i Helsingör omkring år 1480, studerade i Roskilde och vid universitetet i Greifswald innan han blev kanik vid Lunds domkyrka. 1508 reste

han till Paris för vidare studier, och det var här han inledde sin bana som skribent. Redan då tycks han ha haft vissa planer på ett eget tryckeri, eftersom han förvärvade typografiskt material som han sedan vid tryckningen av sina egna verk ställde till respektive tryckeris disposition. Det viktigaste resultatet av hans verksamhet i Paris var utgivandet av Saxos *Historia Danica*, som han lät trycka år 1514 och som troligen härigenom räddades åt eftervärlden. Året därpå återvände han till kaniktjänsten i Lund och sysslade den närmaste tiden med att dels översätta Saxos verk till danska, dels, med hjälp av andra källor, utarbeta en fortsättning som skulle föra fram krönikan till hans egen tid. Christiern Pedersen tillhörde Christian II:s trogna anhängare, och efter att ha ställt sig på Sören Norbys sida i upproret 1525 blev han bannlyst och måste fly landet.

Alla hans ägodelar, bl.a. den typografiska utrustningen, blev beslagtagna. Så småningom anslöt han sig till den landsflyktige kungens hov i Lier i Holland, där han på dennes uppdrag gjorde en ny översättning till danska av Nya Testamentet. Den trycktes i Antwerpen 1529. I förordet bekänner Christiern Pedersen själv sin nyvunna lutherska tro.

Som en följd av denna omvändelse sade han nu upp sitt kanikat i Lund och

Exempel på Christiørn Pedersens eget typografiska material, märkt med hans initialer.⁴⁸

arbetade de närmaste åren med att översätta flera av Luthers skrifter till danska. Dessa lät han sedan trycka i Antwerpen och förfor då på samma sätt som tidigare, dvs. lät ett utländskt boktryckeri utföra själva arbetet men ställde egen utrustning till dess förfogande. Mycket av det typografiska material, typer, initialer, ramar och träsnitt, som användes för dessa tryck kom senare att följa honom till Malmö. »Ligesom i Paris har Chr. Pedersen i Antwerpen med sin Tilbagekomst till Danmark for Øje købt et Bogtrykkermateriel, som det var hans Agt at benytte ved Grundlaeggelsen af et Bogtrykkeri i sit Hjemland».⁴⁷

Efter Christian II:s misslyckade försök att återta danska kungakronan via landstigningen i Norge och den därpå följande inspärningen sökte Christiørn Pedersen försoning med Frederik I. Att denne tog honom till nåder, trots att Christian II:s anhängare i övrigt straffades hårt, berodde sannolikt på att kungen ansåg sig kunna dra nytta av en skicklig skribent med luthersk tro i sin strävan att föra reformationsverket framåt. Somma-

ren 1532 erhöill därför Christiørn Pedersen kungligt tillstånd att »boo vti Malmö oc näere oc bierge seg aff prenterii oc ware kongl. Mt. hwld oc troe».⁴⁹

Christiørn Pedersen inrättade sitt tryckeri vid Faergestredet (nuvarande Frans Suellsgatan), och verksamheten kom troligen igång i slutet av år 1532. Eftersom han själv saknade de rent hantverksmässiga kunskaperna anställde han holländaren *Johan Hoochstraten* som boktryckare. Denne kom från en känd boktryckarfamilj och var sannolikt son till den berömde *Michiel Hillarius van Hoochstraten*, som innehade ett större boktryckeri i Antwerpen 1505–1540. Indicier som pekar i denna riktning har lagts fram av Nielsen, som dessutom visar att Johan Hoochstraten själv verkat som boktryckare i Antwerpen 1526, att han därefter rest till Tyskland och 1531–32 tryckt böcker i Lübeck innan han 1532/1533 hamnar i Malmö.⁵⁰ Både i Antwerpen och i Lübeck har han brukat material, som sedan återfinns i boktryckeriet i Malmö.

Det boktryckarmärke Johan Hoochstraten använder i sina malmötryck hade han också tidigare nyttjat både i Antwerpen och i Lübeck. Märket, en symbolisk framställning av »Occasio», härstammade ursprungligen från den holländske boktryckaren *Simon Corver*, som var verksam i Zwolle omkring 1520. Från denne hade Johan Hoochstraten även övertagit en del annan typografisk utrustning. Hur och när Christiørn Pedersen kom i kontakt med Johan Hoochstraten vet man inte. Han kan ju ha lärt känna honom redan i Antwerpen, eller också reste han kanske på vägen hem till Danmark via Lübeck och kom i förbindelse med honom där.

Som Nielsen övertygande visar lät

Christiern Pedersen det typografiska material han skaffat i Holland bilda grunden i sitt nyinrättade boktryckeri.⁵² Han har sedan kompletterat det med den utrustning som Johan Hoochstraten medförde och dessutom köpt en del nytt när verksamheten kom igång. Christiern Pedersens tryckeri var efter danska förhållanden ovanligt väl utrustat, hans »Bogtrykkermateriel var stort og vaerdifuldt, rigt forsynet med Initialer og Ornamenter [...]»⁵³ men [...] Benyttelsen af dette brogede Materiel er ukunstnerisk og stilløs, idet forskellige Mønstre og Stilarter er blandet sammen paa tilfaeldig Maade».⁵⁴ Trots detta var trycken vida överlägsna dem Oluf Ulricksøn åstadkom, och flera av reformationens ledande män övergick snart till att låta trycka sina böcker hos Christiern Pedersen i stället. Boktryckeriets produktion kom trots detta att främst präglas av dennes egen bokliga verksamhet.

Den första kända boken från Christiern Pedersens tryckeri utkom den 11 januari 1533, och de närmast följande två åren var verksamheten intensiv. Från 1535 känner man däremot endast till en enda bok, och tryckeriet upphörde troligen i början av detta år. Att så skedde berodde säkert på Christiern Pedersens politiska aktiviteter. Han arbetade som Jørgen Kocks sekreterare och engagerade sig djupt för Christian II:s sak under grevefejden. »Under disse Forhold udvikledes hans Bogtrykkeri fra at vaere et Trykkeri, hvor hans egne Bøger og Bøger for Reformationen udførtes, sig til at blive et Bogtrykkeri, hvor der tryktes Propaganda-Skrifter for Christian II.s Sag».⁵⁵ I början av 1535 vände krigslyckan till motståndarnas fördel. Jørgen Kock försvann till Själland, och Christiern Pedersen fick antagligen annat att tänka

Johan Hochstratens boktryckarmärke.⁵¹

på än sitt tryckeri. 1536 sålde han hela sin typografiska utrustning till Hans Vingaard i Köpenhamn. Johan Hoochstraten reste troligen hem till Holland, där han så småningom återfinns som boktryckare i Antwerpen fram till sin död 1543.

Christiern Pedersen stannade kvar i Malmö även efter det att staden kapitulerat för Christian III och fick inom kort, trots att han kämpat på motståndarsidan, den nye kungens uppdrag att översätta hela Bibeln till danska. Vad man än hade emot Christiern Pedersen ur politisk synpunkt kunde man inte bortse ifrån att han var samtidens bäste skribent. Detta nya mastodontarbete höll honom fullt sysselsatt under många år, och denna *Christian III's Bibel* trycktes, efter revision, i Köpenhamn först 1550. Christiern Pedersen var nu en gammal och sjuk man, och sina sista år tillbringade han inackorderad hos

en släkting i Helsing. Han gav dock inte upp sitt arbete utan ägnade sig åt att översätta *Aisopos' Fabler* till danska. Idéen till detta kom säkert från Luther, som själv översatt och givit ut en del av fablerna på tyska. Christiern Pedersen avled 1554.

Att verksamheten måste ha varit intensiv under de dryga två år som Christiern Pedersens tryckeri var i drift förstår man av att inte mindre än 23 tryck kunnat härledas till hans officin. Förutom de verk som trycktes i malmöreformatörernas tjänst var produktionen helt präglad av Christiern Pedersens egen litterära verksamhet. Han medverkade själv som bearbetare och/eller översättare i närmare hälften av de tryckta arbetena. Bilaga 2 förtecknar de 23 verken, av vilka alla, utom möjligtvis läkarböckerna, idag är ytterst sällsynta och endast finns bevarade i ett enda exemplar. Några av de mest intressanta kommer att behandlas utförligare nedan.

5.1. Malmöreformatörernas skrifter

Christiern Pedersens typografiska utrustning var av bättre kvalitet och Johan Hoochstraten en skickligare yrkesman än Olof Ulricksøn så det förvånar inte att malmöreformationens främsta skribenter, Peder Laurensen och Frands Vormordsen, lämnade Ulricksøn och övergick till det nya tryckeriet så snart det kommit igång.

Den första bok man känner till från Christiern Pedersens tryckeri har just Peder Laurensen som författare. Det är en liten skrift på 52 blad med titeln *En sand oc ret cristen vnderuisning om preste embede oc om deriss leffnit, Gifftermaal, oc ret kyskhed*.⁵⁶ Den hade föranletts av en i Aarhus 1530 utgiven katolsk skrift

mot prästäktenskapet, som Peder Laurensen alltså försöker bemöta. Det var inte enda gången han fick ta till pennan för att försvara prästernas äktenskap eftersom det var en av de frågor, varom striden stod hetast i reformationens inledning.

Peder Laurensen var en synnerligen produktiv skriftställare, och inom kort lät han trycka ytterligare ett arbete hos Christiern Pedersen, nämligen *En stacket vnderuisning aff Gudz egne ord oc den hellige scrift Emod Pawens Bispers oc deris disciplis Statuter Lower bwd och skickelser* (. . .).⁵⁷ Orsaken till denna lilla skrift på endast 28 blad var några nya statuter för präster som hade utfärdats av biskopen i Børglum. Peder Laurensen ansåg att dessa stred mot den rätta läran och grep sig an att bevisa det med hjälp av den Heliga Skrift. Trots sitt ringa omfång innehåller boken inte mindre än 27 kapitel, som redovisar den lutherska lärans huvudpunkter.

Frederik I:s död i april 1533 blev ett allvarligt bakslag för de evangeliska predikanterna eftersom han så långt möjligt försökt hjälpa och beskydda dem. I den oklara regeringssituation som uppstod vid hans frånfälle kom den konservativa adelns och de katolska biskoparnas makt att öka. I Lunds stift vidtog man under den nye ärkebiskopen Torbern Billes ledning åtgärder mot de evangeliska predikanterna. Alla, utom de som befann sig i Malmö, dömdes för kätteri och drevs i landsflykt. Malmöpredikanterna vågade man inte angripa, eftersom de beskyddades av stadens ledning och hela borgerskapet.

Peder Laurensen ingrep genast till sina kollegors försvar och skrev i början av september 1533 ett brev till domkapitlet i Lund där han framhöll det orätta i att

förfölja evangeliets förkunnare. Domkapitlet svarade med en irriterad skrivelse, där man menade sig ha varit mycket överseende som inte dömt predikanterna till döden. I övrigt ville man inte disputeras med Peder Laurensen, som själv var en avfälling från den katolska läran.

Peder Laurensen gav emellertid inte upp så lätt utan sände lundaprelaterna ett nytt brev, betydligt skarpare i tonen än det förra. Detta sista brev blev för mycket för de höga herrarna i Lund, och även Peder Laurensen dömdes som kättare. Detta meddelar han själv i företalet när han samma år låter trycka denna skriftväxling under titeln *Expostvlatio Petri Lavrentii Malmogiensis, Ad Canonicos Lundensis*, [. . .]⁵⁸.

Hela skriftväxlingen, som omfattar 32 blad, är på latin och bär spår av att ha tryckts i stor hast. Själva trycket är dock speciellt intressant. Boken har satts med en kursivskrift som Johan Hoochstraten medfört, och det är första gången denna skriftform uppträder i Danmark.⁵⁹

Med ovannämnda tre skrifter avslutade Peder Laurensen, såvitt man vet, sitt författarskap i reformationens tjänst. Närmast kom han att engagera sig i grevefejden, och sedan reformationen segrat 1536 deltog han i utarbetandet av den nya kyrkoordningen. Han utnämndes också till lektor vid domkapitlet i Lund, en tjänst som han innehade till sin död 1552.

Även Frands Vormordsen försökte ingripa till de evangeliska predikanternas försvar när de utsattes för domkapitlets förföljelse. I oktober 1533 utgav han för detta ändamål en skrift som brukar benämnas *Apologia aduersus Lundenses Canonicos* [. . .]⁶⁰. Den var emellertid inte riktad till domkapitlet eller ärkebiskopen utan till det danska riksrådet, och jämfört med Peder Laurensens brev är

den mycket mild i tonen. Syftet var naturligtvis att göra rådet välvilligt inställt till predikanterna och deras sak, och Frands Vormordsen gick främst in för att försvara den evangeliska synen på sakramentena och prästäktenskapet.

Under grevefejdens år synes helt allmänt den reformatoriska skriftställarverksamheten ha minskat i Malmö. Ett arbete av Frands Vormordsen från den tiden finns dock bevarat. Det är ett litet häfte, omfattande endast 8 blad, med titeln *En oc Tiuede alder skøniste oc hugsualeligste Artickle, Som alle menniske ere nøttelige ath vide til deris sielis salighed* [. . .].⁶¹ Skriften var avsedd för den stora allmänheten och ger i 21 korta artiklar en sammanfattning av den kristna religionen enligt evangelisk uppfattning. Boken blev mycket populär och gavs ut i en ny upplaga i Köpenhamn redan följande år.

5.2. Malmø-salmebogen 1533

Christiern Pedersen hade ju också ett förflutet som översättare och utgivare av reformatoriska skrifter. Under sin vistelse i Holland 1529–1531 hade han, förutom Nya Testamentet, översatt och låtit trycka flera av Luthers verk. När han fått igång verksamheten i sitt eget boktryckeri i Malmö såg det till att börja med ut som han tänkte fortsätta det arbete han påbörjat i Holland. En av de första böcker han lät trycka i Malmö var en egen översättning och bearbetning av Johann Agricolas *Hundrede oc halffierde sindz tiwe merkelige och ret Cristelige spørssmaall met deris Suar* [. . .].⁶² Samma år, alltså 1533, närmare bestämt den 23 augusti utkom det verk som måste anses vara det främsta resultatet av hans reformatoriska publicistverksamhet under tiden i Malmö, nämligen den s.k. *Malmø-salmebogen*.

Denna psalmbok är den äldsta bevarade, för hela danska kyrkan gemensamma psalmboken. Den upptar Claus Mortensens tidigare omtalade psalmböcker från 1528 och 1529, de små psalmhäften Hans Tausen och Jørgen Jensen Sadolin låtit trycka i Viborg 1529 och 1530 samt ett flertal nya kompositioner. Här återfinns många av reformations-tidens psalmer, som sen genom århundradena gång på gång återkommit i både danska och svenska psalmböcker.

Är det då Christiern Pedersen som ska ha äran av att ha sammanställt denna psalmskatt? Om det är meningarna delade. Severinsen anser att det måste ha existerat en äldre, numera försvunnen psalmbok, tryckt 1531, vars innehåll skulle varit i stort sett identiskt med 1533 års Malmø-salmebog.⁶³ Ludwig Dietz lät nämligen 1536 i Rostock trycka en psalmbok, som innehåller samma psalmer som Malmø-salmebogen 1533 men i en äldre version och utan de språkliga ändringar som brukar tillskrivas Christiern Pedersen. Enligt Severinsen skulle den hypotetiska psalmboken från 1531 ha utgjort förlaga till både Malmø-salmebogen 1533 och Dietz' psalmbok 1536. Christiern Pedersens insats skulle i så fall inskränka sig till en språklig bearbetning av psalmerna innan han lät trycka dem 1533.

Andersen anser däremot att det inte existerat någon psalmbok, tryckt 1531.⁶⁴ Enligt honom går Dietz' psalmbok 1536 tillbaka på den tredje upplagan av Claus Mortensens psalmbok, som enligt Hans Thomissøn tryckts 1534 (se tidigare citat). Överensstämmelserna mellan Malmø-salmebogen 1533 och den psalmbok från 1534 som Dietz utgått ifrån skulle då vara en följd av att sammanställarna av dem utgått från ungefär samma källor. Att Christiern Pedersens språkliga rättelser

inte finns med i den senare psalmboken kan bero på att Claus Mortensen och hans medförfattare inte godkände dem. Andersen tillerkänner alltså Christiern Pedersen en något större insats vid Malmø-salmebogens tillkomst än enbart den språkliga revideringen.

Malmø-salmebogen 1533 omfattade ursprungligen 132 blad och är tryckt i svart och rött. Ett enda exemplar finns bevarat till våra dagar, men det saknar titelblad och ytterligare tre blad. Ingenstans finns Christiern Pedersens namn nämnt, men mycket talar ändå för att han är mannen bakom verket. Att boken är tryckt i hans boktryckeri är ovedersägligt eftersom den är satt med hans särpräglade typer och dessutom innehåller flera av hans initialer, märkta C. P.

På att Christiern Pedersens insats därtill var av redaktionell karaktär tyder det faktum att Malmø-salmebogen 1533 inleds med samma kalendarium som han använde i sin utgåva av *Vor Frue Tider* i Paris 1514. Kalendariets kyrkliga bemärkelsedagar har dock kompletterats med en del medicinska husråd.

Detta bruk att infoga kalendariet i psalmboken blev populärt hos allmänheten och kom att följas av alla psalmbok-utgivare långt fram i tiden. Även språk, stil och stavning pekar klart i riktning mot Christiern Pedersen, och med all sannolikhet är det han som i efterskriften säger sig ha »forbedret dansken».⁶⁵

Efter Malmø-salmebogen 1533, denna betydelsefulla insats för reformationsverket, kom Christiern Pedersen att ägna huvuddelen av sitt eget författarskap åt andra områden.

5.3. Läkarböcker

Christiern Pedersens stora intresse för folkbildning tog sig, sedan han bosatt sig i

Malmö och kommit igång med tryckeri-verksamheten, uttryck inom en helt ny genre. 1533 lät han trycka en av honom själv sammanställd läkarbok, vars långa och utförliga titel inled med orden *En nøttelig Legebog Faar Fattige og Rige Vnga och Gamle* [. . .].⁶⁷ Att hans avsikt med denna främst var att bistå sina medmänniskor och lära dem att hjälpa både sig själva och andra framgår klart av förordet:

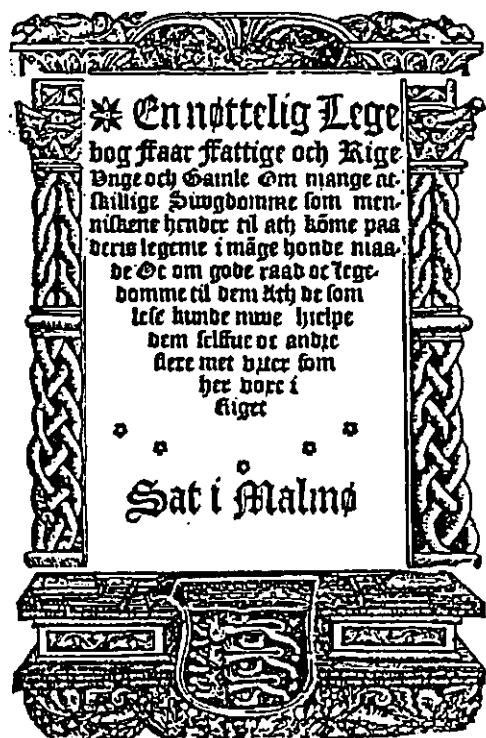
Oc efter thi ath her ere icke mange Doctore eller Mestere i laege konst I disse land, och Rige som den menige mand laege eller hielpe kunde for saadanne siwgomme Da haffuer ieg nw vd dragit Denne laege bog den menige mand til nøtte oc tieniste.⁶⁸

Tidigare hade man varit hänvisad till utländska verk eller gamla handskrivna läkarböcker, om man nu inte rentav före-

drog »de klokas» råd. Christiern Pedersens verk är alltså den första tryckta läkarboken på danska språket och dessutom den första läkarbok som tryckts i Norden. Som bekant var Christiern Pedersen inte läkare, utan hans medicinska kunskaper bestod i vad han läst och lärt från andra författare. Han har dock inte utgått från de danska handskrifter som var i omlopp utan från utländska verk, främst latinska och tyska. Han åberopar i bokens inledning ett 20-tal klassiska författare inom medicinen, bl.a. Hippokrates, men alla dessa har han knappast själv läst. Enligt P. Hauberg har hans viktigaste källor varit Petrus Hispanus' *Thesaurus pauperum* samt Bartholomeus Vogters *Ain nutzlich vnnd notwendigs Artzney Büchlin für den gemainen menschen*. Dessa har han sedan kompletterat med andra källor och en hel del rent folkmedicinska råd som han själv samlat in.⁶⁹

Boken är prydligt uppställd »från topp till tå» och börjar alltså med råd angående huvudets åkommor, fortsätter med halsens osv. Till sist tar han upp mer allmänna sjukdomar, såsom feber, pest och smittkoppor. Läkemedlen som ordineras är de för tiden gängse, hämtade från mineral-, djur- och växtriket. Speciellt de sistnämnda är av intresse då många danska växtnamn här uppträder för första gången i tryck.

Året därpå, dvs. 1534, kompletterade Christiern Pedersen sin läkarbok med ytterligare ett medicinskt verk, nämligen *Om Urte Uand Till Ath Lege alle honde Sotter oc Siugdomme Bulde Blegner Pestilente* [. . .].⁷⁰ I denna »örtvattenbok» meddelar han vilka örter man kan använda för att bota olika sjukdomar, hur de bör samlas in samt hur och när de ska destilleras till läkande vatten. Även här

En nøttelig Legebog.⁶⁶

hade Christiern Pedersen hämtat huvud- delen av innehållet från Bartholomeus Vogter eftersom boken till stora delar är en direkt översättning av dennes *Wie man alle gebresten vnnd kranckheiten . . . vertreiben soll mit auszgebranten Wassern*, som i sin tur gick tillbaka på äldre förla- gor.⁷¹ Örtvattenboken visar, förutom att den säger en hel del om botanikens och kemins allmänna nivå vid den här tiden, att Christiern Pedersen själv måste ha be- suttit ett anseeligt mått av botaniska kun- skaper. Den tar upp betydligt fler danska växtnamn än läkarboken och för många anges, förutom utseende, även växtplats. Så meddelas t.ex. den första kända lokal- uppgiften för växten humlesuga, som Christiern Pedersen uppger sig ha funnit i Stod hage, dvs. Stehag.

Jämfört med Christiern Pedersens övriga verk har ovanligt många exemplar av både läkarboken och örtvattenboken (13 respektive 12) bevarats till våra dagar. Detta beror antagligen på att de trycktes i större upplagor och kanske också på att man varit ovanligt rädd om denna typ av böcker.

5.4. Krönikeböcker

Christiern Pedersens intresse för fäder- neslandets historia kombinerat med hans önskan att upplysa och bilda folket hade ju redan avsatt resultat i och med att han bearbetat och låtit trycka Saxos *Historia Danica*. Under sin tid i Malmö fortsatte han ytterligare några steg på den inslagna vägen och utgav inte mindre än tre histo- riska krönikeverk, nämligen *Keyser Karlles Magnus Krønike*, *Kong Olger Danskis Krønike* samt [. . .] *den Danske Krønike paa Rim*.⁷²

Speciellt beträffande de två förstnäm- da lade han ner mycket arbete på att för-

söka göra dem lättillgängliga och under- hållande. Det ligger säkert en hel del san- ning i Brandts påstående att Christiern Pedersen i dessa »optraeder i en ny Egen- skab, nemlig som Belletrist, som Ro- manskriver».⁷³ Båda två kom också att bli verkligt populära folkböcker, som stän- digt fick tryckas i nya upplagor och lästes generation efter generation.

Karl Magnus' krönika och Holger Danskes krönika trycktes båda 1534 men den förstnämnda är utan tvekan äldst, ef- tersom Christiern Pedersen i utgåvan av Holger Danskes krönika bemöter viss kritik han mottagit angående Karl Mag- nus' krönika.⁷⁴

Keyser Karlles Magnus Krønike har sitt ursprung i de franska hjältedikterna om Karl den store och hans 12 trogna män. Av dessa dikter utformade man i Norge på 1200-talet en Karl Magnus' Saga, som så småningom nedtecknades. I den ingår ett avsnitt om den danske kungasonen Holger, en av de 12, och det var säkert det som fick Christiern Pedersen intresse- rad av verket.

Krönikan finns bevarad i handskrifter, men Christiern Pedersen utgick inte från någon av dem utan från en utgåva som tryckts av Gotfred af Ghemen i Köpen- hamn 1509. Den bearbetade han och för- bättrade, framför allt i språkligt avseen- de. Hur han såg på sin egen roll i förhål- lande till förlagan framgår av bokens slut- ord, där han skriver att den är »rettet af Christiern Pedersen som var Cannick i Lund».⁷⁵ Av boken har endast två ex- emplar, varav det ena defekt, bevarats till vår tid.

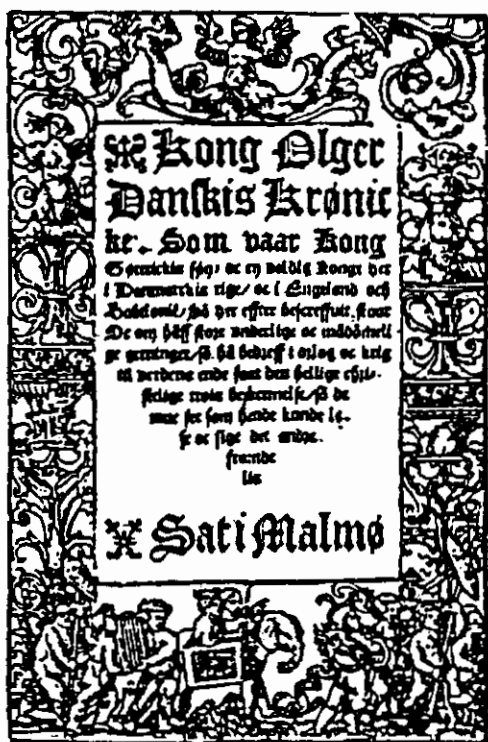
Att försöka leta upp och låta utge *Kong Olger Danskis Krønike* var ett uppdrag som Christiern Pedersen hade fått långt tidigare av Christian II. Om detta meddelar han själv i bokens företal:

»Jeg var dog ofte derom bedet [at oversætte Bogen], det var mig og budet og befalet, at jeg skulde gøre mit bedste dertil, at jeg kunde nogen Sted oplede hans [Olgers] Krønnike. Mig var og lovet god Løn for mit Arbejde om jeg hende beskrive vilde». ⁷⁶

Det är lätt att föreställa sig vilken glädje Christiern Pedersen måste ha känt när han vid ett besök i Paris 1527 i ett franskt kloster upptäckte en handskriven version av just den sökta krönikan. Eftersom han själv inte kunde franska, trots flerårig vistelse i Paris, lät han först översätta krönikan till latin och därefter översatte han den själv till danska. Dessutom gjorde han antagligen en ganska radikal bearbetning innan han befodrade krönikan till trycket. Att hans insatser här var mer omfattande än vid tryckningen av Karl Magnus' krönika framgår av hans slutord: »Her endis Kong Olger danskis Krønicke, Som er vdsat paa dansk aff M[agister] Christiern Pedersen, Som vaer Canick i Lund . . .» ⁷⁷ Även Holger Danskes krönika finns endast bevarad i två exemplar.

Till sist ska några ord nämnas om Christiern Pedersens utgåva av *Den Danske Krønike paa Rim*. Det var ett sedan gammalt känt och omtyckt verk som hade tryckts i Danmark inte mindre än fyra gånger. *Gotfred af Ghemen* stod för de tre första utgåvorna i Köpenhamn 1495, 1504 och 1508 och Hans Vingaard för den fjärde i Köpenhamn 1533. Den sistnämnda tog Christiern Pedersen som utgångspunkt för sitt arbete. Han förbättrade framför allt krönikans språkliga utformning, och hans utgåva kom att bli den bäst kända.

Om nu det litterära arbetet var väl utfört gäller tyvärr inte detsamma för själva tryckningen. Den är synnerligen dålig

Kong Olger Danskis Krønike. ⁷⁸

jämfört med Christiern Pedersens övriga verk. Boken har, förutom att den saknar både förord och efterskrift, ett tämligen slarvigt utförande och förefaller ha färdigställts i stor hast. Detta brukar man tillskriva det faktum att Christiern Pedersen vid tiden för rimkrönikans tryckning var djupt engagerad i grevfejden och därför inte hade tid att själv övervaka arbetet. Den var också ett av de sista större verk som utgick från hans boktryckeri.

6. Sammanfattning

Boktryckarkonsten kom till Danmark redan 1482 men nådde ingen större utbredning i landet förrän i samband med reformationen. De evangeliska predikanterna förstod att dra nytta av boktryckar-

konsten för att sprida sina idéer, och under några decennier av det tidiga 1500-talet kom Danmarks andliga och litterära utveckling att följas åt.

Skånes första boktryckeri startades i Malmö 1528 av Oluf Ulricksøn. Han var ursprungligen präst och troligen född i Skåne men hade, åren närmast innan, arbetat som boktryckare hos den katolske biskopen Hans Brask i Söderköping. I Malmö kom han dock helt att verka i reformationens tjänst. Malmös förste evangeliske predikant Claus Mortensen lät hos Oluf Ulricksøn trycka den första danska psalmboken och den första fullständiga mässordningen på danska. Peder Laurentsens kända Malmö-bog, som redogör för reformationen och dess framsteg i Malmö, är också ett arbete från Oluf Ulricksøns officin. Detsamma gäller flera verk av den andre ledande reformatoriske skribenten, Frands Vormorsen, som bl.a. är mannen bakom den äldsta bevarade katekesen i dansk översättning. Oluf Ulricksøn var ingen framstående boktryckare men hans verkstad kom att vara i arbete fram till 1556, så hans insats för den tidiga danska bokproduktionen är betydande.

1532 startade Christiern Pedersen Malmøs – och Skånes – andra boktryckeri. Han var en av Danmarks ledande kulturpersonligheter vid den här tiden och var själv flitigt verksam som bearbetare, översättare och utgivare. Han anställde holländaren Johan Hoochstraten som boktryckare. Eftersom denne var en betydligt skickligare yrkesman än Oluf Ulricksøn övergick reformationens ledande skribenter, främst Peder Laurentsen och Frands Vormorsen, till Christiern Pedersens tryckeri. Christiern Pedersen hade

tidigare själv utgivit flera reformatoriska arbeten, och under den första tiden i Malmö lät han bl.a. bearbeta och trycka 1533 års Malmö-salmebog.

Christiern Pedersens stora intresse för folkbildning kom också att avsätta spår i hans tryckeriverksamhet. Han sammanställde, efter utländska förebilder, två läkarböcker samt översatte och bearbetade flera historiska krönikeverk, bl.a. den kända krönikan om Holger Danske. P.g.a. Christiern Pedersens engagemang i grevefejden kom hans tryckeri att läggas ner redan 1535. Dess verksamhet måste därför karakteriseras som kort men intensiv.

7. Avslutning

Sedan Oluf Ulricksøns tryckeriverksamhet upphört 1556 fanns det inget boktryckeri i Skåne förrän Tycho Brahe startade ett på Ven 1584. Detta fungerade fram till 1596 men sysslade nästan enbart med tryckning av Tycho Brahes egna astronomiska skrifter.

Vid 1600-talets början stod alltså Skåne åter utan boktryckare och kom att göra så tills landskapet övergått till Sverige. Karl X Gustaf kallade då hit akademiboktryckaren i Sorø, *Georg (Jørgen) Hantsch*, som 1660 slog sig ner i Malmö. Efter tre år flyttade han sin verksamhet till Lund men lämnade redan 1665 Skåne för Stockholm. Året därpå kom emellertid en landsflyktig ungersk adelsman, *Vitus Haberegger*, till Malmö. Han inköpte ett danskt boktryckeri, blev anställd som guvernementsboktryckare och kom att vara verksam omväxlande i Malmö och Lund fram till sin död 1695.

Förteckning över verk, tryckta av Johan Hoochstraten⁷⁹

- 1533, 11.1. [Ped. Laurentsen:] Undervisning om Præste-Embede og Giftermaal.
 1533, c. 1.3. [Joh. Agricola:] 170 kristelige Spørgsmaal med Svar. Overs. af Chr. Pedersen.
 1533, 23.6. Chr. Pedersen: Lægebog.
 1533, 23.8. Salmebog. [Udg. af Chr. Pedersen.]
 1533, 16.10. [Chr. Pedersen:] The Right Way to the Kingdom of Heaven. Transl. by John Gau.
 1533, 25.11. Hvorledes hvert kristent Menneske skal berede sig mod Døden.
 1533. Ped. Laurentsen: Expostulatio ad canonicos Lundenses.
 1533. [Ped. Laurentsen:] Undervisning mod Pavens Statuter.
 1533. [Niclaus Manuel:] Dialogus om den papistiske Messe.
 [1533.] Frands Vormordsen: Apologia adversus Lundenses canonicos.
 [c. 1533.] Luther: Formaning til Rigsdagen i Augsburg 1530.
 [c. 1533.] Vigilies.
 1534, 30.1. Olger Danskes Krønike. Udg. af Chr. Pedersen.
 1534, c. 15.3. Chr. Pedersen: Om Urtevand.
 1534. Karl Magnus' Krønike. Udg. af Chr. Pedersen.
 1534. Luther: Om man maa fly for Død og Pestilens.
 1534. Den danske Rimkrønike.
 1534. Frands Vormordsen: 21 Artikler, uddragne af den hellige Skrift.
 [1534.] Vidisse af Frederik I:s Fuldmagt til Knud Gyldenstjerne.
 [1534.] [Poul Kempe:] Christian II:s Brev til Joh. Wendland. [Overs. af Ped. Laurentsen.]
 [1534.] Vidisse af Knud Gyldenstjernes Kontrakt med Christian II.
 [1534.] Vidisse af Knud Gyldenstjernes Lejdebrev til Christian II.
 1535. Om den gamle Gud og den nye Gud.

Notförteckning

⁴⁶ Brandt, C. J., Om Lunde-kanniken . . . , s. 2 f.

⁴⁷ Nielsen, L., Christian Pedersen . . . , s. 53.

⁴⁸ Hämtat ur Pedersen, Chr., Christiørn Pedersens lægebog. . . , bl. 2 b.

⁴⁹ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 467.

⁵⁰ Nielsen, L., a.a., s. 54 f.

⁵¹ Hämtat ur Nielsen, L., Dansk bibliografi 1482–1550, s. 228.

⁵² Nielsen, L., a.a., s. 221 f; jfr även Nielsen, L., Christian Pedersen . . . , s. 57.

⁵³ Nielsen, L., Den danske bog, s. 45.

⁵⁴ Nielsen, L., a.a., s. 46.

⁵⁵ Nielsen, L., Chr., Christiørn Pedersen, s. 257.

⁵⁶ Nielsen, L., Dansk bibliografi 1482–1550, s. 60 f.

⁵⁷ Nielsen, L., a.a., s. 60.

⁵⁸ Nielsen, L., a.a., s. 59.

⁵⁹ Nielsen, L., Den danske bog, s. 46.

⁶⁰ Nielsen, L., Dansk bibliografi 1482–1550, s. 141 och s. 150.

⁶¹ Nielsen, L., a.a., s. 141.

⁶² Nielsen, L., a.a., s. 4.

⁶³ Severinsen, P., a.a., s. 255 ff; jfr även Malmø-salmebogen 1533, efterskriften av A. Malling, s. 328 f.

⁶⁴ Ludwig Dietz' salmebog 1536, efterskriften av N. K. Andersen, s. 61 ff.

⁶⁵ Malmø-salmebogen 1533, efterskriften.

⁶⁶ Hämtat ur Pedersen, Chr., a.a.

⁶⁷ Nielsen, L., a.a., s. 100.

⁶⁸ Pedersen, Chr., a.a., förordet.

⁶⁹ Pedersen, Chr., a.a., inledningen av P. Hauberg, s. 12 ff.

⁷⁰ Nielsen, L., a.a., s. 100 f.

⁷¹ Pedersen, Chr., Om urtevand Malmö 1534, efterskriften av B. Holmström, s. 12.

⁷² Nielsen, L., a.a., s. 55 f samt s. 111.

⁷³ Brandt, C. J., a.a., s. 266.

⁷⁴ Nielsen, L., Chr., a.a., s. 250.

⁷⁵ Nielsen, L., Chr., a.a., s. 249.

⁷⁶ Nielsen, L., Chr., a.a., s. 251.

⁷⁷ Nielsen, L., Chr., a.a., s. 252.

⁷⁸ Hämtat ur Nielsen, L., Dansk typografisk atlas, s. XXXII.

⁷⁹ Hämtat ur Nielsen, L., Dansk bibliografi 1482–1550, s. 150 f.

Salut och flaggning vid Öresund – etikettsfrågor i 1600-talets internationella umgänge

Av Gösta Johannesson

Enkel eller dubbel svensk lösen och flygande flagga eller ej var viktiga frågor vid 1600-talets Öresund. En redogörelse från 1689 av Rutger von Ascheberg och några kungliga skrivelser från 1692 ger intressanta upplysningar om vilka regler som gällde.

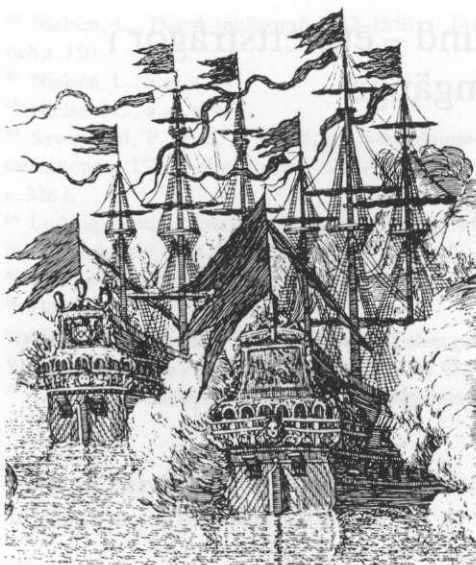
1600-talet var den enväldiga furstemaktens tid. Kring suveränerna byggde man upp miljöer och ceremoniel i barockens tunga och imposanta stil. Allt reglerades av den strängaste etikett. Syftet var att ständigt påminna om furstens höghet och makt. I alla sammanhang måste respekten för furstens och hans rikes storhet och rang upprätthållas. Detta kunde leda till ändlösa diskussioner, t.ex. om ordningen de olika suveränerna emellan i inledningen till en fredstraktat, om deras titlar, om den rang deras representanter, diplomaterna, skulle tillerkännas osv.

Ett typiskt exempel på hur tillkrånglade etikettsfrågorna kunde bli är anordningarna kring den audiens som drottning Kristina skulle ge, när hon efter sin abdikation vistades i Rom, för den spanske kungen Filip IV:s ambassadör hertigen av Terranova och de spanska grander som vistades i Kyrkostaten. De spanska granderna begärde att få ha hatten på under audiensen. Detta var en ynnest som Kristina på påvens inrådan hade tillerkänt de romerska baronerna men inte några andra. På den punkten lät hon inte rubba sig. Terranova, som har karaktäriserats som en »kolerisk etikettpedant», sökte förgäves förmå henne till eftergifter. De spanska granderna kunde inte svälja skymfen

att få stå tillbaka för romerska baroner och kunde därför aldrig komma innanför drottningens dörrar.

Inte mycket bättre gick det för Terranova själv. Kristina lät nämligen de romerska kardinalerna sitta i karmstolar i hennes audienssal. Vanliga ambassadörer fick som brukligt var i Rom sitta på taburetter. Men Terranova kunde inte som representant för en av den dåtida världens mäktigaste furstar tänka sig att stå tillbaka för en kardinal. Allra helst ville han bli erbjuden en karmstol, men då detta var omöjligt, beslöt han sig för att aldrig sätta sin fot i Kristinas audienssal. Då riskerade han inte att bli behandlad sämre än en kardinal. Problemet för honom var att Filip IV befallt honom att ofta besöka drottning Kristina. Därför föreslog han själv följande lösning: Kristina skulle ta emot honom inte i audienssalen utan i ett av sina kabinett. Hon skulle sitta på en vilsoffa, han på en taburett utan hatt på huvudet. Kristina var tillmötesgående men tog emot Terranova i audiens bara en enda gång.

Eftersom flaggning och salutgivning också var ett uttryck för ett rikes storhet och furstens höghet och makt kom en sträng etikett att råda också på detta område.

Saluterande linjeskepp. Detalj ur kopparstick, utfört omkr. 1670 av Jean Lepautre efter teckning av Erik Dahlberg. På sticket avbildas processionen vid Karl X Gustavs begravning 1660.

När örlogsfartyg kom inom synhåll för varandra till sjöss, och när arméstyrkor under sina manövrer kom i känning med annan trupp, sköt man lösen för att markera sin nationalitet. Svenskarna sköt två lösa skott med kanoner. Dubbel svensk lösen blev alltså fyra skott. Danskarna sköt tre skott.

Våra nutida vanor när vi utbringar leven går tillbaka på de här sedvänjorna från 1600-talet. Ända fram till 1931 föreskrev det svenska militära tjänstgöringsreglementet att ett leve för kungliga personer skulle följas av fyra »hurra» (dubbel svensk lösen) men av två »hurra» för övriga (enkel lösen).

I Skåne utbringas ibland ett trefaldigt »skånskt» leve, eller »lundensiskt» leve. Det är en gammal dansk tradition som lever kvar. Det är fråga om enkel dansk lösen. Vid högtidliga tillfällen utbringas i Danmark niofaldigt leve eller tredubbel dansk lösen.

Allt sedan 1658 gick det en riksgrens i Öresund. Det danska riket skildes av bara några kilometer öppet vatten från den nyblivna svenska stormakten. På den själländska sidan låg Kronborg, »Östersjöns lås», ett av Danmarks starkaste fästen. På den svenska sidan låg Helsingborgs medeltida slott, ombyggt och förstärkt fram till 1670-talet men sedan till största delen demolerat i början av 1680-talet. Bara det medeltida centraltornet, Kärnan, fick stå kvar. Men ett par kanonbatterier fanns kvar. Artilleriparken på Kronborg var en av Danmarks största.

Den svenske generalguvernören över Skåne, Halland och Bohuslän, fältmarskalken Rutger von Ascheberg insände 1689 till Karl XI en redogörelse för hur man brukade förfara med flaggning och salut vid Helsingborg för att »Hans Kongl. Maj:ts höga myndighet därvid uti ett noga underdånigt beaktande kunde tagen varda». Han berättar också om hur man brukade förfara på den danska sidan. Detaljerat beskriver han 14 olika situationer som kunde uppkomma. De första nio täcker de vanligaste möjligheterna och återges här i korthet:

1. Om en kunglig svensk fregatt seglade genom Sundet skulle den föra svensk vimpel och saluterar med fyra skott. Från Helsingborgs torn svarades med två skott, från Kronborg med tre. Flagga slogs inte ut på någondera sidan. Men befann sig en amiralsperson ombord på fregatten skulle den från Helsingborg få fyra skott och utslagen flagga.

2. År 1685 passerade den danske kungen på väg till Norge ombord på ett fartyg som förde hans »paviljon» (befälstecken) nedanför vimpeln. Under flygande flagga saluterades med åtta skarpa skott från Helsingborg. Kronborg hälsade med flygande flagga och 27 skarpa skott. Hela

den kungliga flotteskadern hälsade med nio skott från kungens skepp och tre från vart och ett av de övriga. Skotten sköts så att de alternerade med saluterna från de båda stränderna.

3. Ett ensamt danskt örlogsskepp under vimpel hälsade med tre skott. Det fick två skott från Helsingborg, tre från Kronborg. Ingen flagga slogs ut.

4. Alla handelsfartyg, svenska såväl som utländska, sköt själva enkel eller dubbel lösen och fick från Helsingborg enkel svensk lösen, dvs. två skott, men från Kronborg bara ett. Allt utan flaggning.

5. En passerande örlogseskader under befäl av amiral eller kommandör hälsade själv med 7 eller 9 skott från amiralsfartyget och detta besvarades från Helsingborg under flygande flagga med fyra skott. De övriga fartygen i eskadern saluterades med två skott. Kronborg brukade i dessa fall skjuta tre skott under flygande flagga.

6. Med åtta skott under flygande flagga brukade man hedra ambassadörer från främmande kungadömen eller från Generalstaterna (Nederländerna), vidare svenska kungliga råd, kejserliga sändebud, höga furstliga manspersoner och danska grevar Gyldenlöve (naturliga söner till de danska kungarna brukade heta så). Detta skedde både vid landstigningen i Helsingborg och vid utresan. På den danska sidan saluterade man kungliga personer bara om de tog in på Kronborg. Tog de in i staden Helsingör lossades inga skott men flaggan fick flyga hela dagen.

7. Sändebud av lägre rang än ambassadör från främmande kungadömen och Generalstaterna hälsades med fyra skott i Helsingborg och utan flaggning, både vid sin ankomst och vid avresan.

8. På nyårsdagen och på av Kungl. Maj:t påbjudna allmänna tacksägelsedagar

»för någon erövrade stad eller victoria» sköts åtta skott under utslagen flagga »som flyger till aftonen». På Kronborg nöjde man sig med nio skott på nyårsdagen utan flaggning.

9. Helt allmänt gällde att på alla stora högtidsdagar och under den delen av året då vädret var vackert och många fartyg låg ute i Sundet, och likaså när det danska hovet vistades på Kronborg, lät man i Helsingborg flaggan flyga från klockan sju på morgonen till klockan tre på eftermiddagen »för Hans Kongl. Maj:ts av Sverige höghet och gloire skull».

I de avslutande fem punkterna behandlade Ascheberg speciella frågor som gällde nederländska och engelska eskadrar och konvojer under passage genom Öresund. Han betonade starkt hur viktigt det var för den svenske kungens »höghet och gloire» att Hans Majestäts »paviljon» fick flyga »uppå det skånska landet såsom över en stor erövring till Hans Kongl. Maj:ts kungarike». Emellertid kunde engelska örlogsfartygs passage genom Sundet vålla bryderi. Sköt engelsmännen bara enkel lösen, rådde ingen tvekan. Då svarade man med enkel svensk lösen. Från Kronborg sköt man aldrig annat än enkel dansk lösen, när främmande krigsfartyg passerade. Men inom den engelska marinen sköt man salut med ett udda antal skott och om en engelsman sköt 5, 7 eller 9 skott, bjöd artigheten att man från Helsingborg svarade med en rejäl salut. I så fall hamnade man emellertid i en skev ställning gentemot danskarna, som ju bara sköt tre skott. Ascheberg menade att man från Helsingborg borde svara med två eller fyra skott. Danskarnas beteende var under alla omständigheter »straffvärdigt», därför att det gav det svenska riket »ett slätt anseende». Därför ansåg han det nödvändigt att ett mera de-

taljerat kungligt reglemente utfärdades för saluteringsen från Helsingborg.

Något reglemente hördes inte av under Karl XI:s tid. Däremot utfärdade kungen mycket noggranna anvisningar hur man skulle förfara när hans dotter Hedvig Sofia, gift med hertig Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, på vårsidan 1692 skulle resa hem till Gottorp från Sverige.

Hertiginnan reste söderut genom Halland, och efter raster och nattvila i Torup och Halmstad anlände hon på kvällen den 9 maj till Helsingborg. På redde låg där linjeskeppet Fama, en jakt och några slupar som Karl XI befallt att avsegla från Karlskrona för att föra furstinnan över till Helsingör. I ett särskilt kungligt brev gavs föreskrifter om saluteringsen.

När Hedvig Sofia ankom till Helsingborg skulle hon hälsas med två skott ur vardera av de tolv kanonerna som var uppställda där. Örlogsskeppen på redde skulle svara, Fama med åtta skott och jakten med fyra. När hertiginnan på morgonen dagen därpå steg ombord i den slup som skulle föra henne ut till linjeskeppet skulle åter tolv skott avfyras från Helsingborg. Fama skulle svara med åtta skott. När hon sedan kom fram till Fama och steg ombord där skulle linjeskeppets alla pjäser avfyras och likaså jaktens. Sedan ankaret hade lyfts skulle ny salut skjutas med tolv skott från land, åtta från linjeskeppet och fyra från jakten. Efter det att fartygen hade fått vind i seglen och börjat röra sig skulle förnyad salut avges med samma antal skott.

När den furstliga lilla eskadern närmade sig Kronborg skulle man bara skjuta enkel svensk lösen från fartygen. Men när ankaret fällts, då, befallde kungen, skulle »lösas hela laget på skeppet två gånger efter varandra», och jakten skulle på samma sätt avlossa alla sina fyra kanoner två gånger efter varandra.

Under överfarten skulle linjeskeppet Fama föra vimpel över flaggan. Resan gynnades av gott väder så att man kunde följa Karl XI:s direktiv till punkt och pricka. Något senare i maj 1692 uttalade kungen i ett brev till Ascheberg sitt nådiga välbehag med anordningarna och saluteringsen. Men han var inte riktigt nöjd med en detalj. När hertiginnan hade förts ned i den väntande slupen vid skeppsbron i Helsingborg sköt man från Kronborg salut för henne några ögonblick innan kanonerna i Helsingborg avfyrades. Något sådant borde inte få upprepas, menade han, utan man borde vara beredd att betala igen med samma mynt »när från andra sidan någon transport härfter sker hit över, havandes man då att laga så att man då måtte kunna vara först att fyra».

Anm. Hertigen av Terranovas etikettsbekymmer har skildrats av Curt Weibull i »Drottning Christina. Studier och forskningar» (1934). Aschebergs memorial finns i Generalguvernörens över Skåne, Halland och Blekinge skrivelser till Kmt, Riksarkivet. Karl XI:s skrivelser till Ascheberg finns i Skånska generalguvernementskansliets arkiv, Landsarkivet, Lund.

Skånska jordbruksbyar – ett hotat kulturarv

Hur kommer de förändrade förutsättningar för bevarandeplaneringen att inverka på skyddet av våra gamla jordbruksbyar? Kommer kommunernas översiktsplanering att uppmärksamma och ge skydd åt detta hotade kulturarv?

På kulturgeografiska institutionen i Lund har pågått ett projekt om skånska bymiljöer och vilka möjligheter som är förknippade med bevarandet av dessa.

På den skånska slätten har jordbrukspolitik och strukturrationalisering haft betydande inverkan på landskapet. Stordriften har slagit igenom mera påtagligt än på kanske något annat håll i Sverige. De gamla jordbruksbyarna har genomgått stora förändringar de senaste årtiondena, och mycket kan förväntas hända i framtiden också. Spåren från tiden före det skånska enskiftet håller snabbt på att försvinna. Därför måste vi vinnlägga oss om att aktivt bevara miljöerna.

Med ett historiskt sett rikt utvecklat bysamhälle på det bördiga Söderslätt valdes Trelleborgs kommun som undersökningsområde i ett projekt om skånska

bymiljöer på Kulturgeografiska institutionen vid Lunds Universitet.

De centrala frågeställningarna var

- Vilka drag återstår i dagens jordbruksbyar från tiden före enskiftet?
- Vilket historiskt värde har byarna idag? I vilka byar finns väsentliga drag kvar av utseende och form från tiden före enskiftet?
- Vilka förutsättningar och möjligheter finns att bevara dessa miljöer?

Undersökningen

Före enskiftet fanns ca 60 byar inom det område som idag utgör Trelleborgs kommun. Alla dessa studerades översiktligt med hjälp av olika kartgenerationer och i viss mån fältstudier. Syftet var att snabbt få en uppfattning om byarnas utveckling och att kunna plocka fram de byar där väsentliga drag återstår från tiden före enskiftet.

Faktorer som undersöktes var bl.a.

- antalet gårdar i själva byn före enskiftet, efteråt och idag
- byns bebyggelsemönster, byplats, vägnät, vattendrag
- graden av koncentrerad/utglesad bebyggelse

Det är viktigt för hela bymiljön att gamla tomma ekonomibyggnader bevaras. Nya funktioner – t.ex. vinterförvaring av husvagnar – kan göra det ekonomiskt försvarbart att underhålla dem. Det är ofta de äldsta och minsta byggnaderna som utgör de största problemen. De är i allmänhet för små för att kunna fylla en modern funktion. Foto av förf. i Västra Värlinge, Trelleborgs kommun.

- kyrka, gatehus
- ev. funktionsförändringar (fortfarande en jordbruksby eller förvandlad till stationssamhälle, villaförort eller liknande?)

Efter genomgången kunde ungefär en tredjedel av byarna sorteras bort eftersom de blivit upplösta, starkt förminska- de eller tappat sin karaktär av jordbruks- by. Av de kvarstående kunde omkring 20 anses ha tydliga drag kvar från tiden före enskiftet och fick därför ingå i ett fördju- padt studium av det historiska värdet.

Dessa byar studerades punkt för punkt utifrån ett undersökningsschema och de- lades sedan grovt in i klasserna »högt», »synnerligen högt» och »högsta» bevar- andevärde.

Därefter har bevarandemöjligheterna i dessa 20 byar studerats. Bl.a. undersök- tes jordbrukets stuktur och förutsätt- ningar, som exempelvis

- antalet brukningsenheter jämfört med antalet gårdar
- ägo- och brukningsförhållande, arren- de, sambruk
- jordbrukarnas ålder
- antalet brukningsenheter som kan för- väntas finnas kvar i framtiden

- byggnader utan funktion, hotade eller som kan komma att bli hotade i framtiden.

Även alternativa åtgärder för överflö- diga ekonomibyggnader samt möjlighe- ten att anpassa gammalt till nytt har stu- derats och diskuterats med brukarna.

Studien visar att förutsättningarna för att i framtiden kunna behålla nuvarande bymiljö skiftar kraftigt mellan de olika byarna.

Bevarandemöjligheter – generella drag

Undersökningen om bevarandemöjlig- heterna pekar på många tendenser och aspekter. Några förtjänar att speciellt be- tonas.

De stora hoten och frågetecknen har nästan alla med gårdarnas framtid och fortbestånd att göra. Övriga element så- som gatehus och vägstruktur verkar idag vara jämförelsevis tryggade i ett längre perspektiv. Gårdarnas framtida situation är däremot mycket avhängig jordbruks- politiken, ekonomiska faktorer och be- varandeintresset hos byinvånarna.

Slättens inriktning på växtproduktion kräver stora maskinhallar. Inklädda i plåt avviker de starkt från den övriga bymiljön. Här har dock takhöjden anpassats till befintliga byggnader. Foto av förf. i Västra Värmlinge, Trelleborg.

Specialisering och stordrift har lett till att många ekonomibyggnader idag står tomma och utan funktion. Detta beror bl.a. på slättens inriktning på växtproduktion, som enbart kräver ett fåtal byggnader, typ maskinhallar. Pga. sambruk och arrende saknar många byggnader helt funktion och riskerar därför att förfalla eller försvinna i ett längre perspektiv. En by kan idag bestå av endast en eller två brukningsenheter. Det gäller därför att använda fantasi och vilja för att finna nya funktioner till de gamla byggnaderna som gör att byggnaderna blir ekonomiskt självbärande. Där många byggnader eller hela gårdar är överflödiga är det svårt att bevara byns karaktär och helhet i framtiden.

Moderna byggnadsmaterial som plåt är betydligt billigare och mer praktiskt än äldre, traditionella material. Plåt passar oftast inte in i de gamla miljöerna, men ofta har lantbrukaren inget ekonomiskt utrymme att kosta på byggnaderna det traditionella materialet.

Kunskap och intresse hos den enskilda ägaren och hos övriga bybor spelar ofta en avgörande roll. Där det finns starkt engagemang och medvetande finns också

större möjlighet till bevarande och anpassning av det nya till det gamla. Många ägare är intresserade av att bevara men saknar ekonomiska möjligheter.

Information, upplysning och uppmuntran från myndigheterna kan ha stor betydelse för att kulturarvet i byarna ska tas till vara på bästa sätt.

PBL och översiktsplanen

Hur kommer kommunerna att använda sig av de ändrade förutsättningarna som nya PBL innebär? Hur kommer bymiljöerna att behandlas i kommunernas översiktsplaner? De värdefulla bymiljöerna skulle exempelvis kunna skyddas med områdesbestämmelser, som skulle kunna innebära särskilt skydd och t.ex. bygglövsplikt även för ekonomibyggnader i bykärnorna. Även om inte generella beslut om förbud mot vissa fasadmaterial utfärdas kan åtgärden innebära att lantbrukaren måste gå i dialog med stadsarkitektkontoret innan byggande sker. Därigenom kan man diskutera sig fram till bättre anpassning vid förändring eller förnyelse av ekonomibyggnader.

Kommer de skånska jordbruksbyarna

att finnas kvar i framtiden? Klart är att den kommande ekonomiska och jordbrukspolitiska inriktningen kommer att spela en avgörande roll. Samtidigt får inte myndigheternas inflytande i form av skyddsåtgärder och upplysning underskattas.

Litteratur

Mårtensson, E. (1988): Jordbruksbyar: bevarandevärde och bevarandemöjligheter – en studie av byar i Trelleborgs kommun, Rapporter och noter nr 84, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds Universitet.

Eskil Mårtensson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av ALE. Historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Brev och manus till redaktionen adresseras till föreningens skattmästare, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1989, 50 kronor, och för 1990, 75 kronor kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren (se ovan).

EFFERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, sekr., professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare samt professor Hans Andersson, Lund, professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, museiråd Torkel Eriksson, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, överstelöjtn. Sven Hedin, Förslöv, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, högskolelektor Hjordis Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseumchef Bengt-Arne Person, Varberg, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

